

ВІТАКУЛЬТУРНА ПАРАДИГМА ТА ПОСТМОДЕРНІЗМ

Юлія МЕДИНСЬКА

Copyright © 2006

Постановка проблеми та її зв'язок з науковими чи практичними завданнями. Вітакультурна парадигма, котра розробляється авторською школою А.В. Фурмана, на даний момент володіє достатньо систематизованим концептуальним інструментарієм, складає теоретико-методологічну основу для цілої низки суто теоретичних, а також емпіричних досліджень. Очевидно, що вона зарекомендувала себе як чітко позиціонований та конкурентоспроможний науковий продукт на ринку сучасних гуманітарних технологій, котрий має серйозний потенціал для подальших розробок. Одним із пріоритетних напрямків наступної дослідницької роботи є реалізація метапарадигмальної стратегії – здійснення рефлексії парадигми як такої, її інтеграція у загальнофілософський контекст, яким і присвячена дана публікація.

Аналіз публікацій, виділення невирішених проблем, котрим присвячується стаття. *Вітакультурна парадигма* (А.В. Фурман) виросла із обґрунтування загальної методології та відповідної прикладної технології освітньої діяльності. Її первинним контекстом, від якого вона, якісно піднявшись, відірвалась змістовно та концептуально, були такі три попередні системи, як науково-технократична (сцієнтистська), езотерична та гуманітарна [12]. Розвиваючись, вітакультурна методологія вийшла за межі освітньої діяльності та стала теоретичною основою наукового пошуку, здійснюваного на засадах *рефлексивного занурення* в онтопсихологічну проблематику досліджуваних явищ (розвитку, культури, життя, суспільства, творення, духовності), котрі відтак набувають статусу *світоглядних універсалій* [14]. Така глибинна якісна метаморфоза авторської версії методології у цілісну науково-світоглядну кон-

цепцію генерується смисловим потенціалом самої парадигми, що самоактуалізується у процесі тривалої теоретичної розробки інтуїтивно відчутого-передбаченого та свідомо вибраного наукового синтезу *концептів життя- та культуротворення*.

Вищеназваний якісний зсув дає значні переваги авторській теоретичній школі професора А.В. Фурмана, оскільки відкриває перед її учасниками-творцями багате наукове поле, урізноманітнює можливості розробки нових методологічних підходів та прикладної бази застосування даної концептуальної системи, зрештою, розширює емпіричний горизонт для польових досліджень. Але, як відомо, зростання свободи вибору щодо варіантів та конкретних кроків на обраному творчому шляху завжди корелює із великою відповідальністю, необхідністю строгого слідування певним принципам. У випадку практики *професійного методологування*, за А.В. Фурманом [13], ідеться про дотримання основних засад загальнонаукового, методологічного характеру.

Серед таких засад, на нашу думку, слід відмітити необхідність постійної критичної рефлексії актуального стану наукового парадигмального поля та координування розвитку власної концепції із змінами у загальнофілософському дискурсі. Йдеться також і про гармонійне задіяння здобутків сучасної науки в авторську концепцію як повноправну та повноцінну складову частину тієї ж сучасної науки.

Формування цілей статті. Виходячи з вищесказаного, серед першочергових завдань розвитку вітакультурної парадигми, рефлексії над котри ми присвячена дана публікація, вбачаємо наступні:

1. Визначення місця вітакультурної парадигми у контекстуальному полі класичного,

некласичного чи постнекласичного філософських дискурсів.

2. Збагачення концептуально-методологічної системи вітакультурної парадигми шляхом поглиблення її інтеграції у вищевизначений упредметнений філософський дискурс.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Що стосується першого із сформульованих дослідницьких запитань, то уже з пропедетичного погляду на основні універсали вітакультурної парадигми та систему численних співвідношень між ними [14], без попередніх обґрунтувань та детального аналізу, на рівні інтуїтивного знання, виникає спонтанна відповідь. У нас складається враження, що, оперуючи такими “гранично складними”, полісемантичними конструктами, вітакультурна парадигма реалізує засади *постнекласичної філософії*. Адже, синтезуючи у мислєсхеми певні набори різних за онтологічним та гносеологічним статусом понять, А.В. Фурман отримує складні конструкти, детерміновані одночасно на різних рівнях своїх значень у сферах біології та окремих галузей психології (індивідуальної, соціальної, глибинної, психології духовності та трансперсональних станів тощо). Таким чином реалізуються принципи децентрації, фрагментарності, невизначеності, контекстуальності та мінливості, котрі є типовими ознаками постмодернового дискурсу [4]. Зупинимось детальніше на основних характеристиках вищеперелічених принципів як базових засад плюралістичності постнекласичного стилю пізнання, прослідкувавши їхню присутність у ключових пунктах вітакультурної парадигми.

1. Децентрація та фрагментарність є тими базовими засадами, які визначають саме світоглядно-методологічне ядро постмодернового науково-філософсько-мистецького континууму. Формуючи основу “постмодерністської чутливості”, вони дозволяють сприймати світ як хаотичний, позбавлений чітких причинно-наслідкових зв’язків і ціннісних орієнтирів, децентрований, явлений свідомості у вигляді ієрархічно неупорядкованих фрагментів [5]. З іншого боку, і саме поняття хаосу в XX столітті трансформувалось. У результаті досліджень, проведених у сфері фізико-математичних наук, видиму відсутність причинності та взаємовпливу почали розуміти як вищий рівень порядку, “детермінований хаос” [10]. Таким

чином, крізь формат постнекласичного бачення світ сприймається як наповнений непослідовностями, суперечностями, аномаліями, котрі структуруються за певною хаотичною закономірністю, створюючи ситуацію, яка ніби насміхається над пізнавальними можливостями дослідника. Адже самі епістемологічні моделі, текстуальні за своєю природою навіть у точних науках, вводять суб’єкта пізнання в оману, нівелюють саму його суб’єктність, конструюють реальність тисячами різних способів, про жоден із яких неможливо сказати, що він єдиний є вірним. Більше того, не лише світоглядні позиції описуються через принципи децентрації та фрагментарності, а й сама “наша реальність і життєвий світ стали “постмодерними”...”, різномірне настільки зблизилось, що всюди стикається одне з одним; одночасність різночасового стала новою природністю. Загальна ситуація симультанності і взаємного проникнення різних концепцій і точок зору більш, ніж реальна”, як зазначає Вельш [5].

Автор вітакультурної парадигми також характеризує світ, котрий потрапляє у фокус його концептуального підходу, як надзвичайно багату, різнопланову та полідетерміновану реальність, значно складнішу за будь-які можливі її узагальнення на рівні “чистого мислення” [14]. Тобто світовідчуття, переломлене через призму вітакультурної парадигми, вловлює множинність та близьку до хаосу мультисистемність реальності, вербалізує її у формі власного гранд-нарративу – системи понять (універсалій) та методологічних прийомів. Зауважимо, що для крайніх позицій постнекласичної філософії характерна відмова від усіх метанаративів як можливих систем пояснення світу: “для фрагментарного досвіду лише перерваність та еkleктизм мають реальне існування” [5]. Вітакультурна парадигма по-своєму вирішує питання обмежень, нав’язаних контекстом тієї чи іншої концепції: шляхом інтеграції декількох метанаративів (глибинно-психологічного, культурологічного, соціологічного, а також методологічного як такого) долається потенційне звуження її методологічних можливостей.

У зв’язку із вищеназваними хаотичністю та апріорною невизначеністю реальності постмодернізм постулює принцип “методологічного сумніву”, “епістемологічної невпевненості”, постійного підтримання “вільної гри інтер-

претацій” [5]. Дослідження теоретичних аспектів вітакультурної парадигми дозволяє нам припускати відсутність згаданого принципу в її контексті, швидше навпаки – постулюється можливість розробки теоретично обґрунтованого, систематизованого та структурованого на чіткі рівні професійного методологування – системно-мислєдїяльнїсної методологїї, котра “не підлягає сумніву та має бути прийнята як певний еталон сучасної методологїї наукових досліджень” [13]. На нашу думку, інтеграція вищеназваного принципу епістемологїчної невпевненості (у міру можливого та із урахуванням світоглядних настанов творців парадигми) стала би цінним внеском у теорію вітакультурного підходу. “Вільна гра інтерпретацій” додала б парадигмі певної методологїчної спонтанності, стала основою випрацювання дослідницької легкості, пластичності, відкритості до нового, котре може не “вкладатись” у легітимізований мета-наратив.

2. Невизначеність та мінливість. Аналізуючи актуальний філософський дискурс та його суб’єкта – “філософа постсучасності”, Ю. Потоцька [9] підкреслює схильність постмодерну до “уникання визначеності, обмежень, ідентичності” у контексті загальної філософської мотивації створення та підтримання умов необмежених можливостей вибору, творчості. Відтак філософ перетворюється на митця, а *філософування* – на потенційно безмежну креативність, творення “філософських систем як монад, об’єднаних єдиним нейтральним простором об’єктивно невизначеного (проблематичного) смислу” [9, с. 6]. На нашу думку, йдеться навіть не про уникання визначеності як таке, оскільки останнє передбачає цілеспрямовану інтенцію щодо його здійснення за умов, коли реалізація предмета уникання у даному методологїчному полі потенційно можлива. Натомість самі епістемологїчні теоретико-методологїчні засади постмодерну виключають усіляку можливість об’єктивації. Як зазначає один із найавторитетніших теоретиків постнекласичної філософїї Ж. Дельоз, значення сучасної філософїї полягає не у тому, щоб відображати існуюче, а у тому, щоб передбачати метаморфози дійсності, творити поняття того, чого ще не дано в реальності [2]. При цьому постійне перебування будь-якого пізнання та мислення у площині мови просто унемож-

ливлює всіляку об’єктивацію, конечність визначень: і автор, і читач, і сам текст як посередник між ними, є окремими дискурсами, котрі мають тільки деякі спільні точки, або й не мають таких. Кожна дискурсивна практика навантажена та забарвлена своїми унікальними коннотативними, асоціативними, суб’єктивно народженими чи знайденими смислами. Останні конструюються в коді, котрі за жодних умов неможливо передати без спотворення від одного онтологїчного суб’єкта іншому засобами мови.

Цїлком у дусі часу, в контексті вітакультурної парадигми “духовна аура інноваційної соціосистеми у ситуативно-просторовій проєкції на вимоги принципу духовності ґрунтується на *ідеї спонтанної активності*, тобто відображає пріоритет суб’єктивного (вітакультурного, внутрішнього, майбутнього, метасистемного) над об’єктивним (деструктивно-афективним, зовнішнім, минулим, субсистемним) забезпечує пошук джерел духовності у глибинах несвідомого Я” [1]. Щоправда, дане твердження містить одну змістовну неточність – неузгодженість переліку альтернативних концептів, охарактеризованих як феномени суб’єктивні або ж об’єктивні, із зробленим висновком. А саме, виключення “деструктивно-афективного” з поля суб’єктивних феноменів суттєво звужує можливості дослідження “глибин несвідомого”, наповненого інстинктивними потягами. Адже поняття “несвідомого”, розроблене та досліджуване в царині глибинної психологїї, стосується витісненого із свідомості психїчного матеріалу, котрий може бути як нейтральним (просте забування), так і масивно афективно зарядженим. Як зазначає О. Феніхель, витіснене на рівень несвідомого складається з “інтенсивних сил, які прагнуть до розрядки”, “предиспозиції до афектів”, “прагнення афектів”, спрямованості на “розвиток афектів, котрі гальмуються стримуючими силами, в той час, як індивід не знає про свою готовність до гніву, сексуального збудження, почуття провини, всього того, у що могли б вилитися предиспозиції” [11]. Навіть юнгіанський глибинно-психологїчний підхід, котрий змістовно виглядає ближчим до вітакультурної методологїї, “поміщає” у глибини несвідомого не лише духовно-аксіологїчні архетипічні структури, а й витіснені бажання, почуття, котрі, перебуваючи у компетенції підпорядкованої

функції, мають форму мало диференційованих, архаїчних переживань – афектів [17].

Змістовне наповнення *концепту вітальності* як складової характеристики вітакультурної парадигми було нами проаналізоване уже раніше [7], коли ми звертали увагу на конструктивний потенціал амбівалентного поєднання в одне поняття концептів “життя” (природне, афективне, інстинктивне) та “культура” (соціалізоване, формалізоване, стандартизоване). У зв’язку з вищесказаним пропонуємо уточнити перелік феноменів, котрі змістовно розкривають світоглядні універсалії вітакультурної парадигми, з наступним включенням у поле дослідницької уваги явищ афектів, афективних диспозицій, котрі під час своєї реалізації можуть набувати як деструктивних, так і конструктивних форм (наприклад, різні види творчості чи катарсису).

Постмодерновий аспект мінливості можна простежити у сфері методологічного інструментарію вітакультурної парадигми. Йдеться про потенційно незавершену циклічність, присутню в *мислесхемах*, що торкаються найрізноманітніших аспектів досліджуваних явищ. На нашу думку, названі побудови є нелінійними, циклічними за структурою та методикою оперування ними під час наукових пошуків. Замкнута на собі структура мислесхеми передбачає розмитість ієрархічних співвідношень між концептами, дозволяє здійснювати постійний теоретичний рух між поняттями, досліджувати різноманітні варіації їхнього взаємного переплетення, переходів та детермінацій. Оперуючи мислесхемою, дослідник може чітко не визначати ні її початок, ні кінець: кожне попереднє поняття породжує наступне, положення, вибране у ролі первинного, упевний момент циклу перетворюється на вторинне, котре, своєю чергою, започатковує наступний етап дослідження. Так, рухаючись між поняттями, повертаючись до вихідного концепту як до результуючого, але уже на якісно новому рівні, дослідник реалізує безконечний цикл наукового пошуку, далекого від проголошення остаточних істин.

3. Контекстуальність. Поняття контекстуальності тісно пов’язане зі всім масивом постмодернових досліджень мови, її місця і ролі в організації онтологічних, гносеологічних та епістемологічних аспектів людської життєдіяльності. Постнекласичний погляд на світ

постулює примат слова над об’єктивною дійсністю: “за допомогою слова, котре власне і є присутністю, створеною із відсутності, відсутність сама... починає іменуватися, і з цієї модульованої пари відсутності і присутності... й народжується той всесвіт мовного смислу, в який упорядковується згодом всесвіт речей”, – читаємо про це у Ж. Лакана [6]. І далі: “власне світ слів і народжує світ речей, на початку перемішаних у цілісності того, що стається “тут і тепер”; народжує, наділяючи їхню сутність своїм конкретним буттям, а те, що існує з віку у вік – своєю всюдиусістю. Таким чином, людина говорить, але говорить завдяки символам, котрі і зробили її людиною” [6]. Контекстуальність світу у постмодерновому розумінні виникає також із надзвичайно тісного, образно кажучи, інтимного зв’язку між висловлюванням та його суб’єктом. Вживаючи ті чи інші слова, суб’єкт висловлювання наділяє їх специфічним смислом, котрий детермінований як загальним культурним середовищем та його мовними практиками, так і індивідуальним досвідом буття суб’єкта у цьому середовищі. Відтак мовлення як діяльність протікає у формі “мовних ігор” (Л. Вітгенштейн) – цілісних замкнених систем, наповнених власним смислом, розмаїтих та постійно мінливих [3].

Реальна подієвість світу, емпірична даність його буденного та історичного вимірів розглядаються у постнекласичній парадигмі як *текст*, відтак “з точки зору текстової побудови реальності можна вважати, що дійсний світ побудований як сукупність можливих світів, де кожен у відношенні до іншого виглядає лише як один з можливих, але не є дійсним” [8]. Відтак наукове знання набуває особливого статусу, відмінного від значення та розуміння понять “знання, істина” у модерновій парадигмі: “наукове знання не є знанням про реальну дійсність, а тільки про можливу її побудову... це така організація можливого, яка стверджує себе дійсною на рівні сутності” [8].

Вітакультурна парадигма, визначаючи координати дослідження свого наукового об’єкта (сфери професійного методологування і, зокрема, в освітній галузі), також ставить перед собою аналогічні питання. Оперуючи поняттям *Дому* як метафорою *ковітальної буденності* та *мовою* як його вершинною точкою, О.Є. Гуменюк виходить на нове розуміння основних

завдань, котрі виникають перед педагогами та шкільними психологами в контексті творення соціально-культурно-психологічного простору часу школи. Оскільки остання є “Домом культури- та самотворення”, то у її царині відбувається актуалізація духовності в усіх її формах [1]. На нашу думку, логічним подовженням процитованого вище підходу є зосередження особливої уваги на дослідженні мови як інструменту збереження, передачі та генерування смислових конструктів культури. Цілісний дискурс тієї чи іншої спільноти (починаючи від локальних сімейних груп і аж до найбільших, етнічно-національних, зрештою й глобальних) із всім багатством вербальних конотацій, смислових навантажень, автоматичних асоціацій, котрі супроводжують ті чи інші стереотипи й фразеологічні кліше, створює той необхідний контекст, у якому може транслюватись культура. Це відбувається як свідомо, так і мимовільно, з “дивовижним” оминанням цілеспрямованої рефлексії особи, котра асимілюючись спільнотою, інтегруючись у неї, у дечому втрачає індивідуальність, “вбирає” суспільні паттерни, імпліковані у мові.

Дослідження постнекласичного принципу контекстуальності у вітакультурній парадигмі дозволяє підсумувати: культури- та самотворення неможливі без *контексту*, з яким перебувають у взаємному впливі. Суб’єкт, укорінений у тканині мови, наповненій явними та прихованими коннотаційними смислами, сам впливає на автентичний для себе дискурс, творить його, а він, своєю чергою, визначає суб’єкта, оминаючи його здатність до само-рефлексії. У такий спосіб реалізується вічний замкнутий цикл: мова вкорінюється у свідомість та несвідоме своїх носіїв, проростає і дає плоди, що творять носіїв, які генерують мову.

У царині вітакультурної парадигми контекстуальність передачі смислів за допомогою спеціально організованого оргвпливу повинна враховуватись уже на рівні поняття ковітальної спільноти (“Ми-зібрання”). Хоча смисли і наповнюють “духовну ауру соціуму”, та первинно вони закладаються на базових рівнях функціонування соціуму. Шляхом “нормативно-особистісного взаємовпливу” та “колективно-унормованої діяльності” (О.Є. Гуменюк, [1]) вони транслюються всередині “Ми-зібрання” власне через мову. Основні знання, цінності

та норми повинні бути поймаєними для того, щоб створене “Ми-зібрання” (наприклад, школа) мало запланований оргвплив. Один із важливих шляхів інтеграції у ковітальну спільноту полягає в освоєнні словника, опануванні мови та розвої мовлення даної соціальної групи. Крім того, всередині останньої повинна бути вербалізована система самоідентифікації та пріоритетів, котра би диференціювала дане “Ми-зібрання” від будь-якого іншого. Не артикульовані, невербальні “повідомлення”, що циркулюють всередині “Ми-зібрання”, через поведінкові паттерни можуть імпліцитно містити настанови, протилежні за змістом до озвучених цінностей (ідеали конформності, табуїовані теми тощо), котрі перешкоджають розвитку учасників. Відтак пізнання мовної гри, яка народжена та експлуатується даним “Ми-зібранням”, з орієнтацією на максимально повне дослідження усвідомлюваних та неусвідомлюваних смислів, долучених до мовного контексту, є важливим методологічним аспектом вивчення та цілеспрямованого проектування ковітальних спільнот.

Висновки та перспективи подальшого розвитку. Аналіз наявних публікацій, котрі висвітлюють теоретичні та прикладні аспекти застосування вітакультурної парадигми, дозволяє зрозуміти, що її автори та творці на даний момент ще не ідентифікують себе як представників постнекласичного світогляду. Живучи у постнекласичному суспільстві, інтуїтивно реалізуючи постмодернове світобачення, розробники парадигми між рядками “прописують” загальнофілософську ідентичність своєї школи, не конкретизуючи її. Можливо, це пов’язано із особливостями представлення теоретичного підґрунтя даної парадигми, зокрема, у працях Г.П. Щедровицького. Названий філософ, працюючи в ідеологічно заангажованому, тоталітарному науковому просторі, очевидно, не міг називати “своїми іменами” положення, на котрі спирався. Тим часом, у його працях достатньо чітко прослідковується постнекласичний тип філософування, котрий бачить реальність першочергово не як матеріальну, а як контекстуальну, а пізнання описує як можливе на засадах фрагментарності, децентрації та епістемологічної множинності.

В межах даної короткої розвідки проілюструємо сказане принаймні наступними цитата-

ми: Г.П. Щедровицький називає свій підхід “культурно-історичним”, який “починає аналіз не з предметів і навіть не з предметів думки, а з певних смислів та культурних значень”, оскільки “основні проблеми людського мислення пов’язані не з “природою” та її таємницями, а насамперед з “культурою” та її таємницями, з нашими смислами і значеннями, котрі детермінуються соціальними стосунками” [16]. Характеризуючи сучасну йому систему знань, філософ пише про її значне ускладнення через потребу синтетичного застосування методологічних прийомів з різних сфер знання, при цьому вибір дослідницьких методик залежить від “інтуїтивного знання дослідника про свій об’єкт”, а отримане теоретичне “зображення” об’єкта містить більше зв’язків та значень, аніж є у самому об’єкті. Таким чином, виникає “типова ситуація подвійного знання, коли об’єкт представлений щонайменше двічі, тобто ситуація, в якій були використані дві групи засобів, і тому як самі зображення, так і засоби, на основі яких вони побудовані, наявні в особливому функціональному розмежуванні і протиставленні одні одним: одні – як форма репрезентації самого об’єкта, інші – як форма репрезентації знань про цей об’єкт, як знання”. Відтак деякі форми знання про об’єкт не є “істинними”, вони виникають фіктивно, у результаті необхідності застосування певних прийомів та синтезу елементарних схем у складніші системи, а інші види знання більше наближаються до “реально існуючих відношень, зв’язків та залежностей” [15].

На нашу думку, до певного моменту розвитку вітакультурної парадигми така розмита загальнофілософська ідентичність мала конструктивний сенс, оскільки забезпечувала наявність автентичного “чистого” простору для вітчизняних науковців. Це оберігало авторську школу від можливої індукції визначеними у світі іноземними філософськими концепціями до того часу, поки у межах нової парадигми не кристалізувались та не були зафіксовані свої власні концепти. Але надалі, з моменту досягнення певного рівня зрілості та наукової розробленості *вітакультурних концептів*, штучна ізоляція від загальнофілософського контексту принесла більше обмежень, аніж свободи. Дана стаття висвітлює перші кроки щодо пошуків та конкретизації місця вітакультурної парадиг-

ми у світі сучасної філософії, а тому замість остаточних відповідей на поставлені запитання містить деякі спостереження та запрошення до подальшої дискусії. Особливо це стосується виявлення та аналізу рис досліджуваної парадигми, котрі світоглядно могли би наближати її до класичного чи некласичного типу філософування, адже лише після такого різностороннього дослідження можна з повною аргументацією ідентифікувати загальнофілософський стиль, притаманний вітакультурній парадигмі.

Потреба таких пошуків і спільного обговорення зумовлена також тим, що постмодернізм як стиль та спосіб творення філософських, наукових та мистецьких артефактів не є виключно конструктивним. Невідрефлексовані повороти постнекласичної думки (агностицизм, тотальний релятивізм, деструктивний сарказм) створюють неоднозначний контекст для наукових пошуків, тому доля іронії та відчуття міри при проведенні започаткованого даною публікацією дослідження цілком не будуть зайвими.

1. Гуменюк О. Вітакультурний парадигмальний контекст проблематики психологічного впливу // Інститут експериментальних систем освіти: Інформаційний бюлетень. – Вип. 4. – Тернопіль: Економічна думка, 2004. – С. 12–14.
2. Делез Ж. Логика смысла: Пер. с фр. – М.: Раритет; Екатеринбург: Деловая книга, 1998. – 480 с.
3. Загороднюк В. Мова у модерній та постмодерній парадигмах // Філософська думка. – 2003. – № 6. – С. 12–36.
4. Емелин В.А. Информационные технологии в контексте постмодернистской философии: Автореф. дис. ... д-ра филос. наук: 09.00.08 / МГУ. – М., 1999. – 35 с.
5. Ильин И.П. Постструктурализм, деконструктивизм, постмодернизм. – М.: Прогресс, 1996. – 256 с.
6. Лакан Ж. Функция и поле речи и языка в психоанализе. – М.: Гнозис, 1995. – 192 с.
7. Мединська Ю. Деякі особливості вітакультурної парадигми з погляду глибинно-психологічної моделі пізнання // Інститут експериментальних систем освіти: Інформаційний бюлетень. – Вип. 4. – Тернопіль: Економічна думка, 2004. – С. 29–31.
8. Парахонський Б. Виворіт раціональності, або витоки європейського безумства // Філософська думка. – 1998. – № 1. – С. 9–30.
9. Потоцька Ю. Філософ постсучасності: між класичною та некласичною думкою // Філософська думка. – 2003. – № 6. – С. 3–11.
10. Тихоплав В.Ю., Тихоплав Т.С. Гармония Хаоса, или Фрактальная реальность. – СПб.: Весь, 2004. – 352 с.
11. Фенихель О. Психоаналитическая теория неврозов. – М.: Академический Проект, 2004. – 848 с.
12. Фурман А.В. Теорія освітньої діяльності як метасистема // Психологія і суспільство. – 2002. – № 3–4. – С. 20–58.
13. Фурман А.В. Рівні та критерії методологування у професійному здійсненні науково-дослідної діяльності // Вітакультурний млин. – 2005. – Модуль 1. – С. 5–13.
14. Фурман А.В. Категорії вітакультурної методології як ефективний засіб аналізу і розв’язання складних проблем // Інститут експериментальних систем освіти: Інформаційний бюлетень. – Вип. 4. – Тернопіль: Економічна думка, 2004. – С. 4–7.
15. Щедровицький Г.П. Синтез знаний: проблематика и методы // Избранные труды. – М.: Шк. Культ. Полит., 1995. – С. 634–666.
16. Щедровицький Г.П. Рефлексия в деятельности / http://ihtik.lib.ru/psychology_14avg2005/psychology_14avg2005_1240.rar.
17. Юнг К.Г. Психология бессознательного: Пер. с нем. – М.: АСТ; Канон+, 2001. – 400 с.